

Mamarajabova Iroda Fayzullayevna,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent

davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti.

E-mail: mamarajabovairoda088@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada, vaqt konseptining shakllanish omillari va ularning ilmiy tadqiqotlardagi o'zgarish xususiyatlari to'g'risida ma'lumotlar keltiriladi. Shuningdek, olimlar tomonidan ko'rsatilgan empirik ma'lumotlar yordamida, vaqt konseptining shakllanish omillarining ilmiy tadqiqotlarda ko'p qo'llaniladigan muhim mavzulari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Zamon, “vaqt”, konsept, makon, kosmos, kognitiv.

“Vaqt” tushunchasining murakkabligi va ko'p qirraliligi uni o'rganishga yondashuvlarning ko'p qirraliligini va tadqiqot ko'lamining favqulodda kengligini belgilaydi. Turli yillarda mahalliy va xorijiy olimlar o'z tadqiqotlarida vaqt hodisasining turli jihatlarini tahlil qilganlar. Turli tizimdagi tillarda zamon munosabatlarining ifodalanishi, ya'ni obektiv vaqt bilan grammatik vaqt o'rtasidagi munosabatni hamda grammatik kategoriya sifatida vaqtning lingvistik vazifalarini o'rganish borasida katta hajmdagi material to'plangan. Tadqiqotlarning aksariyatida vaqtning o'tmishdan kelajakka qarab rivojlanib boruvchi moddiy jarayon sifatidagi tavsifi keltirilgan.

Vaqt hisobi birliklari doimiy takrorlanib turgan tabiat hodisalaridan olingan. Kun va tundan iborat bo'lgan sutkalar, osmonda oyning paydo bo'lishi, fazalarining almashinuvi, ko'rinmay qolishi, ya'ni Oy va yerning Quyosh atrofida yillik aylanishi vaqt konseptining shakllanishi va taraqqiyotini ta'minlagan.

Zamon va makon falsafa va tilshunoslikda doimo ikkita eng asosiy va muhim kategoriya bo'lib kelgan va ko'plab sohalarda o'rganilgan. Kognitiv tilshunoslikning fazoviy-zamoniylarini bilishni o'rganish eng faol sohasiga aylandi.

Fazo tushunchasi bilan solishtirganda, vaqt tushunchasi mavhumroq va ifodalash qiyinroqdir. Kosmos o'ziga xos o'lchov bilan belgilanadi, vaqt esa makon tushunchasi bilan ifodalanishi kerak.

Lakoff va Jonson 1980 yilda "Biz yashayotgan metaforalar" asarida vaqt konsepsiyasining qurilishi metaforik tafakkurning timsoli ekanligini ta'kidlaydilar. Biz ko'pincha vaqtni tushunish va ifodalash uchun boshqa tushunchalardan foydalanamiz. Antropolog Alverson (1994) vaqt tajribasi fazoviy tajriba platformasiga asoslanadi, ya'ni tilda vaqtning fazoviylashuvi juda universaldir, degan fikr bildirdi.

Lakoff ingliz tilida vaqtni makon nuqtai nazaridan konsepsiyalash holatini o'rganib chiqdi va vaqtning fazoviy metaforasining ikkita kichik toifasini umumlashtirdi: harakatlanuvchi vaqt metaforasi va harakatlanuvchi ego metafora. Odamlar vaqtni yo'naltiruvchi sifatida qabul qiladilar va bu ikki kichik toifada ingliz tilidagi vaqt kuzatuvchisi har doim o'tmishni ortda qoldiradi va kelajakni oldinga qo'yadi.

Harakatning fazoviy-vaqtinchalik tushunchasi vaqt o'tishining metaforik tasvirlari uchun tillar bo'ylab umumiy, eng tipik bo'lmasa ham, manba sohasi bo'lib ko'rinadi. So'nggi yondashuvlarda vaqtinchalik harakat metaforalari makondan vaqtga o'zaro bog'liq xaritalar emas, balki fazoviy va vaqtinchalik elementlarni o'z ichiga olgan ramkalar orasidagi xaritalash ekanligi ta'kidlangan. Vaqt-harakat metaforasining manba sohasi statik fazoviy tartibga solish emas, balki harakatlanuvchi sahna bo'lib, uning o'zi vaqt tushunchasini o'z ichiga oladi, chunki harakatlantiruvchi vaqtning turli nuqtalarida fazoviy yo'lda turli pozitsiyalarni egallaydi.

Kognitiv lingvistikada vaqtning harakat metaforalari o'rganilgan. Dastlabki ishlar, shu jumladan Klark (1973), Lakoff va Jonson (1980) vaqtni harakatlanuvchi obyekt metaforasi sifatida aniqlash uchun asos yaratdi, keyinchalik harakatlanuvchi odamlarga (klassik misol, biz Rojdestvoga yaqinlashamiz) va harakat qilish vaqtiga (Rojdestvo yaqinlashmoqda) bo'lindi. Bu farq bizning vaqtni kelajakdan bizga qarab, so'ngra bizdan o'tmishga (harakatlanuvchi vaqt)

harakatlanuvchi obyekt sifatida yoki biz o'tmishdan kelajakka o'tadigan narsa sifatida massa yoki yo'l sifatida idrok etish qobiliyatini aks ettiradi (o'z-o'zidan harakatlanadi).¹

Kognitiv tilshunoslikda metafora va metonimiya nazariyasi asosan odamlarning kundalik hayotda metafora va metonimiya haqidagi fikrlash tarzini tahlil qiladi. Vaqt dunyo va hayotdagi turli hodisalar mavjudligining uzluksiz ketma-ketligini, taraqqiyot va ketma-ketlikni ifodalovchi, o'tmishdan kelib chiqib, hozirgi zamondan o'tib, zamonga yo'naltirilgan qaytarilmas ketma-ketlikdir.

Turli o'lchamdagi tarkibiy miqdor sifatida vaqt hodisalar ketma-ketligini, davomiyligini va ular orasidagi intervallarni tasvirlash uchun ishlatiladi, ayniqsa, vaqt tushunchasi material miqdorini o'lchashda alohida ahamiyatga ega. Vaqt bu – uch o'lchovli bo'shliq, uzunlik, kenglik va balandlik, fazo esa to'rtinchi o'lchov deb ataladi. Fizika va boshqa fanlarda vaqt asosiy o'lchovdir, ya'ni u boshqa o'lchovlar bilan ifodalanmaydi, chunki boshqalar tezlik va kuch kabi fundamental o'lchovlar bilan ifodalanadi (xususan, bu holda, keyingi asosiy o'lchovlar vaqt va makon deb ataladi). Fanda zarur va mumkin bo'lgan operativ ta'rifdan foydalaniladi – o'lchash uchun ishlatiladigan va tanlangan o'lchov birligiga ega bo'lgan vaqt. Faylasuflar orasida vaqt haqidagi ikki xil qarash mavjud.

Birinchisiga ko'ra, vaqt koinot tuzilishining asosiy qismi, hodisalar ketma-ketligining o'lchovidir. Bu Isaak Nyuton realistik nuqtai nazari, shuning uchun u Nyuton vaqti deb ham ataladi. Qarama-qarshi nuqtai nazarga ko'ra, vaqt aqliy tuzilmaning asosiy qismidir (fazo va raqamlar bilan birga), uning yordamida odamlar hodisalarni tartibga soladi va taqqoslaydi. Gotfrid Leybnits va Immanuil Kant an'anasi bo'lgan bu ikkinchi qarashga ko'ra, vaqt “o'tuvchi”, “oqayotgan” substansiyaga tegishli emas yoki hodisalar uchun idish bo'la oladi va o'zini o'lchab bo'lmaydi. Texnologlar va olimlar davriy vaqtni o'lchash bilan shug'ullanishgan va astronomiya asosiy tadqiqot obyekti bo'lgan. Davriy hodisalar va davriy harakatlar uzoq vaqtdan beri standart vaqt birliklari sifatida ishlatilgan.

¹Чугунова С.А. Экспериментальное исследование концептуализации времени с позиций корпорального подхода. – М., 2009. – С.23.

Vaqtdan foydalanish insonning xulq-atvori, ta'lim va sayohatni tashkil etishda katta ahamiyatga ega. Vaqtdan foydalanish tadqiqoti rivojlanayotgan sohadir. Turli tadbirlarga (uyda vaqt o'tkazish, ishdagi, xarid qilishda va hokazo) qancha vaqt ajratilishini ko'rib chiqsak. Faoliyatga sarflangan vaqt miqdori texnologiya rivojlanishi bilan o'zgaradi (masalan, televizor yoki Internet vaqtni boshqacha o'tkazish uchun imkoniyatlar ochdi). Vaqtni boshqarish bu – topshiriq va tadbirlarni tashkil etish, birinchidan, topshiriq qancha vaqtni oladi, ikkinchidan, tadbirlar tugagach, ularning natijalari topshiriq o'z vaqtida bajarilishi uchun tartibga solinadi. Kalendarlar va kundaliklar bunga misoldir.

Insoniyatga vaqt va makon zarurligi aksiomadidir. Ma'lum makonga ko'p narsalarni sig'dirish mumkin, lekin qisqa vaqt ichida juda ko'p ish qilish sifatsizlikka olib kelishi mumkin. Insoniyat uchun makon yer yuzidir. Ammo odamlar vaqt masalasida bir-birlaridan farqlanadilar. Bizda biror joydan chiqib ketish va qaytish uchun barcha imkoniyatlar mavjud. Biroq, hechkim o'tmishni qaytara olmaydi. Shuning uchun vaqt makondan qimmatroq, deb baholangan o'rinlar mavjud. Vaqt inson hayoti bilan uzviy bog'liq. Shuning uchun vaqtni hayot tarzi sifatida baholash mumkin.

Zamon ifodasi juda murakkab va xilma-xil bo'lib, u tilda har xil darajada iz qoldirgan, shuning uchun tilshunoslik sohasi, xususan, kognitiv tilshunoslik ham bu masalani tahlil qiladi.

Vaqtni idrok etish va bilish kognitiv istiqbol, mexanizm va kognitiv strategiya kabi masalalarni o'z ichiga oladi va bu kognitiv tilshunoslikning diqqat markazida bo'ladi. Murakkab zamon iboralari orasida "o'tmish va kelajak"ning zamon ko'rsatkichi va uning ma'no anglashi bahs-munozaralar markaziga aylangan. Insoniyat bilish tarixidan shuni anglash mumkinki, odamlarning idrok etish tizimida bevosita seziladigan "vaqt" yo'q. Odamlarning bevosita "ko'rgani" narsa va hodisalarning ketma-ketligi va ularning rivojlanishi va o'zgarishidir. Agar bu hodisalarni aylanayotgan daryo bilan solishtiradigan bo'lsak, odamlar "ko'rish" jarayonida ikkita nuqtai nazarga ega bo'ladilar: birinchisi, odamlar suvdan pastga tushayotgan tekis qayiqqa o'xshaydi va odamlar qayiqning harakat yo'nalishiga

qaraydilar, shuning uchun kelajak oldinda, o'tmish esa orqada, ya'ni "o'z-o'zidan harakat qilish" yoki vaqt bilan harakat qilish deb baholanadi. Ikkinchisi, odamlar qirg'oqda turib, uzun daryoning oqib o'tayotganini tomosha qilganda, inson ko'z o'ngidan o'tadigan suv avval yonma-yon bo'ladi, keyin suv orqada oqadi, shuning uchun o'tmish oldinda va kelajak ortda qoldi, ya'ni "vaqt o'tmoqda" va "odamlar harakat qilmayapti", deb tushunilgan. Aytish kerakki, ma'lum bir tilda ikkala nuqtai nazar ham mavjud.

Vaqt muammosi o'zining turli jihatlari – tabiatshunoslik, tarixiy, falsafiy, lingvistik jihatlari bilan ko'p asrlar davomida insonni band etib keladi. Ayni paytda tilshunos va adabiyotshunos olimlar unga faqat XX asrning e'tibor qaratdilar.

Ma'lumki, zamon kategoriyasi hamisha badiiy ijod tabiati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Hech qanday adabiy asar (kamdan kam holatlardan tashqari) vaqtdan tashqarida bo'lishi mumkin emas. Bu ma'lum bir davrning aksi va ayni paytda uning mahsulotidir. Vaholanki, XX asr adabiyoti badiiy matndagi zamon kategoriyasining xususiyatlari haqida adabiyotshunoslikka boy material berdi. Buning sababi, o'tgan asr yozuvchilari uchun vaqtni o'ziga xos tushunish, voqealarning odatiy xronologik silsilasini tuzish, ularning ketma-ketligiga aralashish, odatda erkin, konvensiyalar bilan bog'lanmagan, hikoyaning vaqtinchalik rejalarini hal qilish bilan ajralib turadi. Bularning barchasi yozuvchining qahramonlar zamoniy tajribasini qayta qurish orqali ularning ichki dunyosiga kirib borish istagini, davrlar, avlodlar, voqealar o'rtasida chuqur aloqalarni o'rnatish istagini aks ettiradi. Shu bois, so'nggi o'n yilliklardagi tilshunoslik fani tilda ham, nutqda ham zamon kategoriyasiga katta qiziqish bildirilmoqda. "Vaqt" semali birliklarda voqelik zamon munosabatlarining o'zaro almashinish tartibi bilan bog'liq bo'lgan tabiiy jarayonlarning kuzatuvlari aks ettirilgan. Vaqt jarayonlarining muddatini, davomiyligini o'lchash zarurati vaqtni o'lchash vositalarining paydo bo'lishiga olib keldi, buning natijasida vaqt o'lchov birliklarini bildiruvchi so'zlarning tegishli guruhi paydo bo'ldi.

Tadqiqotlarda "vaqt" konsepti, "vaqt" kategoriyasi, "vaqt" semasi terminlari ko'p kuzatiladi va bu tushunchalar o'zaro farqlanadi. Hozirgi vaqtda "konsept"

atamasi ko'plab gumanitar fanlarda: adabiyotshunoslik, falsafa, tilshunoslik, psixologiya, madaniyatshunoslikda keng qo'llaniladi. Ushbu atamaning ko'plab ta'riflari mavjud, chunki "konsept" atamasi dunyoning etnolingvistik manzarasini kontent rejasining varianti sifatida o'rganishda asosiy yondashuvlardan biri hisoblanadi. Zamonaviy tilshunoslikda "konsept" atamasini tushunish ancha beqarordir. "Tushuncha" atamasining ham tor (V. V. Krasnix) tushunchasi, ham kengroq tushunchasi (V. I. Karasik, Y. S. Stepanov, E. S. Kubryakova) mavjud. Faqat konseptning onga tegishli ekanligi va konsepsiyadan farqli o'laroq, nafaqat tavsifiy-tasniflangan, balki hissiy-irodaviy va obrazli-empirik xususiyatlarni ham o'z ichiga olgan pozitsiyasi shubhasiz deb e'tirof etiladi. Tushunchalar nafaqat fikr, balki tajriba hamdir².

Xulosa qilib aytganda, bir o'lchovli vaqt tushunchasini ko'p o'lchovli fazo orqali ifodalash mumkin. Bu o'zbek tilining o'ziga xos tabiatidir. Biroq, vaqt tushunchasining fazoviy ifodasiga kelsak, ba'zi turkiy tillar turli o'lchamlarga ega ekanligi ma'lum bo'ladi. Shu boisdan ham kognitiv deterministlar tilni bilish bilan belgilanadi, til esa bilish mahsuli deb hisoblaydi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR

1. Чугунова С.А. Экспериментальное исследование концептуализации времени с позиций корпорального подхода. – М., 2009. – С.23.
2. Попова, З. Д. Семантико-когнитивный анализ языка. – Воронеж: Стернин, 2006. –С. 41.
3. Морковкин В.В. Словарь структурных слов русского языка (в соавторстве). –М., 1997; Словарь сочетаемости слов русского языка (в соавторстве). 3- издания, 2002.
4. Потаенко Н.А. Лингвистические аспекты концептуализации возраста человека // Время и человек (Человек в пространстве концептуальных времен). Сб. научн. тр. – Новочеркасск: НОК, 2008. –С. 193-208.
5. Рудометкина М.И. Слова категории времени. Автореф.канд.дисс. – Киев, 1972.

² Попова, З. Д. Семантико-когнитивный анализ языка. – Воронеж: Стернин, 2006. –С. 41.

6. Ҳақимова М. Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари. Филол. фан. номз. ...д и с с. – Фарғона, 2004. – 136 б.

7. Любинская Л.Н. Категория времени и системный анализ. –М., 1965; Аксиоматизация свойств времени // Философия и современное естествознание: Материалы 14 междунар. философского конгресса. – Вена, 1968.

8. Лисицина Т.А. Образы смерти в русской культуре: лингвистика, поэтика, философия // Материалы второй международной конференции СПб, 1995.